

วิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยากับการพัฒนาการศึกษา

ศ.ดร.สนธิ์ สมัครการ

การวิจัยมานุษยวิทยา (Anthropological research) มีอยู่หลายวิธี 1 แม้ว่าหลายคนจะเข้าใจว่าการวิจัยทางมานุษยวิทยานั้นเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เป็นพื้นที่ซึ่งก็จะพอยอมรับกันได้แต่ก็ไม่ทั้งหมด เพราะนักมานุษยวิทยาสมัยใหม่มีความสามารถในการวิจัยเชิงปริมาณก็มีอยู่ไม่น้อย อย่างไรก็ตามก็ตีบทความนี้ไม่ได้มุ่งหวังที่จะพรรณนาความโดยทั่วไปว่า การวิจัยทางมานุษยวิทยามีอยู่กี่แบบ เพราะการกระทำเช่นนั้นหากว่าไม่เป็นการเหลือวิสัยก็จะต้องการเนื้อที่สำหรับการเขียนมากกว่าบทความขนาด 4-5 หน้า เช่นนี้

ความมุ่งหมายสำคัญของข้อเขียนนี้ คือ การพยายามเสนอความคิดเห็นของผู้เขียนเกี่ยวกับวิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยาบางแบบ ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์ต่อการนำเอามาใช้วิเคราะห์วิจัยสภาพการศึกษาในระดับต่างๆ ของไทยเพื่อการพัฒนากระบวนการศึกษา (Educational process) ให้สอดคล้องไปกับจุดหมายปลายทางและอุดมการณ์ของสังคม ในการทำเช่นนั้นผู้เขียนจึงจะไม่นำเอาวิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยาทั้งหมดทุกแบบเสนอ และในการเสนอก็จะพิจารณาพาดพิงไปถึงการนำเอามาปรับใช้กับการวิเคราะห์วิจัยสภาพและปัญหาทางการศึกษาเป็นสาระสำคัญ

การวิจัยทางมานุษยวิทยาแบบหนึ่งซึ่งผู้เขียนเห็นว่าน่าจะนำเอามาใช้ในการวิเคราะห์สภาพและปัญหาทางการศึกษาของเราได้เป็นอย่างดี คือ การศึกษาชุมชน (Community studies) 2 อันเป็นวิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยาที่ใช้กันอยู่ค่อนข้างแพร่หลายทั่วไป ทั้งยังเป็นแบบดั้งเดิม แต่ก็ยังสามารถใช้ได้คืออยู่ในการทำวิจัยในระดับจุลภาค (Micro)

แนวคิดพื้นฐานของการวิจัยแบบศึกษาชุมชนนั้น ประกอบด้วยข้อสันนิษฐาน (Assumption) สำคัญ 2 ประการ คือ 1) ได้แก่ การมองชุมชนในแง่ของความเป็นองค์กรหรือหน่วยทางสังคมที่มีความสมบูรณ์ในตัวพอที่จะศึกษาวิจัยได้โดยตัวของมันเอง คือ เราจะไม่แยกศึกษาเฉพาะบางส่วนของชุมชน อาทิ พฤติกรรมการสอน พฤติกรรมการเรียน เทคนิคการสอน หรือหลักสูตรโดยเฉพาะเป็นเอกเทศ หากแต่เราถือว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นส่วนย่อยส่วนหนึ่งของส่วนรวมทั้งหมด (the whole) การแยกพิจารณาเฉพาะส่วนย่อยโดยไม่

คำนึงถึงส่วนรวมนั้น ในทางมานุษยวิทยาเราถือว่าไม่มีความหมายในการทำความเข้าใจกับเรื่องนั้น ๆ อย่างแท้จริง ข้อเสนอพื้นฐานนี้รับรู้กันทั่วไปในวงการมานุษยวิทยา เรียกว่า วิธีการเข้าถึงปัญหาโดยส่วนรวม (Holistic approach)

ข้อเสนอพื้นฐานประการที่สองเป็นการสานต่อจากข้อเสนอพื้นฐานแรก คือ ความเชื่อในเรื่องระบบ โดยถือว่าชุมชนแต่ละแห่งเป็นระบบกระทำกรชนิดหนึ่ง (an operational system) ซึ่งมีลักษณะเปิดคือมีความสัมพันธ์กับสภาวะแวดล้อม (Environment) มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ หลายประการ อาทิ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจการเมือง และการสื่อสาร คมนาคม เป็นต้น ที่ว่าแนวคิดเรื่องระบบเป็นการสานต่อจากแนวคิดเรื่องการมองปัญหาโดยส่วนรวมหรือศึกษาทั้งหมด ก็เพราะแนวคิดเรื่องระบบช่วยกำหนดวิธีการศึกษาชุมชนให้ชัดเจนขึ้น อันได้แก่ การถือว่าภายในระบบจะประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน และมีการทำหน้าที่ประสานงานกันพอสมควร ส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านี้บางคนก็นิยมเรียกเป็นระบบย่อย (Subsystems) ก็มีข้อเสนอพื้นฐานอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องระบบก็คือว่า ระบบมีความมุ่งหมายที่จะดำรงอยู่ให้นานที่สุดเท่าที่ภาวะการณ์ต่าง ๆ จะเอื้ออำนวย ด้วยเหตุนี้ระบบจึงมีแนวโน้มที่จะรักษาขอบเขตของระบบไว้ (Boundary maintenance) และในขณะเดียวกันก็มาแข่งขันต่อสู้หรือร่วมมือกับระบบอื่นเพื่อให้บรรลุถึงความมุ่งหมายดังกล่าว ข้อเสนอพื้นฐานนี้เราอาจเรียกได้ว่าเป็นการมองปัญหาแบบระบบ (Systemic approach)³

ปัญหาที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือว่า ขอบเขตของระบบหรือของชุมชนแต่ละแห่งอยู่ตรงไหน ในเรื่องนี้ขอตอบแต่เพียงสั้น ๆ ว่า ขอบเขตของระบบจะแคบหรือกว้างใหญ่แค่ไหนเพียงไรย่อมขึ้นอยู่กับความต้องการของนักวิจัยแต่ละคนเป็นสำคัญว่าเรามุ่งจะศึกษาในอาณาบริเวณที่กว้างขวางเพียงไร อย่างไรก็ดี ในการศึกษาชุมชนถ้าเราใช้กับหมู่บ้านชาวไร่ชาวนาในชนบท การกำหนดขอบเขตก็ทำได้ไม่ยากนัก เพราะหมู่บ้านมักจะมีช่องว่างเป็นที่นา ป่า ถนน หรือมีแม่น้ำลำคลอง กำหนดขอบเขตไว้โดยชัดเจนอยู่แล้ว ข้อที่ควรระวังก็คือว่า ถ้าจะเอาเลขที่ของหมู่บ้าน (หมู่ที่ 1,2,3.....) ซึ่งเป็นการกำหนดขึ้นตามความมุ่งหมายทางการปกครองท้องที่ (Territorial administration) เป็นตัวกำหนดขอบเขตของชุมชนแล้ว เราก็ควรจะแน่ใจว่าขอบเขตเช่นนี้ตรงกับลักษณะของชุมชนโดยแท้จริง เพราะบางครั้งชุมชนหนึ่งมีหลายหมู่เลขที่และในทางกลับกัน หมู่บ้านเลขที่เดียวอาจแยกตัวอยู่มากกว่าหนึ่งชุมชนก็ได้

สำหรับชุมชนในเมือง โดยเฉพาะเมืองใหญ่ ๆ บางครั้งก็ยากที่จะกำหนดขอบเขต โดยอาศัย ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ได้ ด้วยเหตุนี้ นักมานุษยวิทยาที่ศึกษาชุมชนในเมือง 4 จึงมักใช้ชองก์ประกอบ อันมาเป็นตัวกำหนดขอบเขตของชุมชนแทน สิ่งเหล่านี้ก็ได้แก่ ความผูกพันของกลุ่มชนตามพื้น กำหนดเดิมหรือความมีชาติพันธุ์ร่วมกัน (Ethnicity) ศาสนาเดียวกัน (Religion) อาชีพ (Occupation) รวมทั้งสไตล์การใช้ชีวิต (Lifestyles) ที่มีอยู่คล้าย ๆ กันเป็นต้น จะเห็นได้ว่าการกำหนดขอบเขต ของชุมชนในเมืองนั้นต้องอาศัยแนวคิดทางสังคมวิทยาเข้ามาช่วยมากกว่าการกำหนดขอบเขตของ ชุมชนในชนบท ซึ่งทำได้ค่อนข้างง่าย

ในการนำเอาแนวคิดของการศึกษาชุมชนซึ่งเป็นวิจัยแบบหนึ่งในทางมานุษยวิทยาเข้ามา วิเคราะห์วิจัยสภาพและปัญหาของการศึกษาของชาตินั้น เราอาจทำได้หลายกรณีและเกือบทุกระดับ โดยประการแรกทีเดียว ผู้วิจัยจะต้องตอบปัญหาเบื้องต้นเสียก่อนว่าเราต้องทราบอะไรจากการวิจัย ของเรา ถ้าเราต้องการทราบสภาพและปัญหาของการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไป เราก็ย่อมจะใช้แนวคิดและ วิธีการศึกษาชุมชนได้อย่างเต็มที่ การทราบสภาพและปัญหาของการศึกษาในชุมชนแต่ละแห่งเป็น ความรู้พื้นฐานไว้ก่อน ย่อมจะนำไปสู่ความเข้าใจในปัญหาเฉพาะได้ลึกซึ้งและถูกต้องกว่า การ ละเลยไม่ทำการศึกษาสภาพและปัญหาพื้นฐานไว้ก่อน ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงอยากจะเสนอว่า โรงเรียนหรือสถานศึกษาทุกแห่ง โดยเฉพาะในระดับประถมและมัธยม ควรทำการวิจัยเพื่อทราบถึง สภาพและปัญหาโดยทั่ว ๆ ไปของชุมชนอันเป็นที่ตั้งของโรงเรียน หรือสถานศึกษานั้น ๆ ไว้ก่อน ในเบื้องต้น ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยเช่นนี้จะมีประโยชน์ต่อการปรับปรุง พัฒนาหรือแก้ไขปัญหา เฉพาะที่อาจมีขึ้นในตอนต่อมาได้ดียิ่งขึ้น

ผู้อ่านที่เป็นนักการศึกษาหรือนักวิชาการบางท่านอาจสงสัยว่า เราจะทำการศึกษาวิจัยสภาพ ปัญหาของทุกโรงเรียนได้อย่างไร จะหานักวิจัยที่ไหนมาทำได้เพียงพอ เรื่องนี้เห็นว่ายาก หากเรา จะฝึกรวมให้ครู/อาจารย์ที่อยู่ในโรงเรียนหรือสถานศึกษาแต่ละแห่งทราบถึงวิธีการวิจัยแบบศึกษา ชุมชน (ซึ่งหลายท่านก็อาจทำได้อยู่บ้างแล้ว) ผู้ที่ทำการวิจัยก็คือ ครู/อาจารย์ในท้องถิ่นนั่นเอง โดย อาจใช้เวลานอกการสอน หรือได้รับมอบหมายให้ทำการวิจัยโดยเฉพาะ ซึ่งอาจทำกันหลายคนเป็น คณะก็ได้ ข้อสำคัญก็คือว่า ทางระดับสูงต้องยอมรับการวิจัยเช่นนี้มีคุณค่าต่อการพัฒนา การศึกษา ของชาติไม่น้อยไปกว่าการสอนและกิจกรรมการศึกษาด้านอื่น ๆ แล้วกำหนดเป็นนโยบายให้ชัด เจนลงมาเพื่อให้ถือปฏิบัติได้ต่อไป การวิจัยในลักษณะนี้ก็จะเกิดขึ้นแพร่หลายทั่วไปในเวลาไม่ นานนัก ผลงานวิจัยนี้น่าจะนำมาใช้แทนประวัติของสถานศึกษาซึ่งจัดทำกันอยู่ทั่วไปในลักษณะ

แคบ กล่าวถึงแต่เฉพาะความเป็นมาของโรงเรียนหรือสถานศึกษาเป็นส่วนใหญ่ จะมีพาดพิงไปถึงชุมชนที่เกี่ยวข้องบ้างก็แต่เพียงเล็กน้อยและผิวเผินเท่านั้น

ในการกำหนดขอบเขตของระบบเพื่อการวิจัย เราอาจกำหนดให้โรงเรียนหรือสถานศึกษาแต่ละแห่งเป็นหน่วยรวมที่เราจะศึกษาโดยมีชุมชนเป็นสภาพแวดล้อม หรือเราอาจกำหนดให้โรงเรียน/สถานศึกษาเป็นระบบย่อยหรือส่วนหนึ่งของระบบที่ใหญ่กว่าคือชุมชนแต่ละแห่งก็ได้ ในกรณีหลังนี้ สภาพแวดล้อมของระบบก็คือสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกชุมชนที่เรากำหนด ไม่ว่าสิ่งเหล่านั้นจะเป็นสถานะที่มีอยู่โดยธรรมชาติหรือเกิดขึ้นจากฝีมือและมันสมองของมนุษย์ก็ตาม ถ้าเรากำหนดให้โรงเรียนหรือสถานศึกษาเป็นระบบใหญ่ระบบย่อยในกรณีนี้น่าจะได้แก่ฝ่ายบริหาร (ครูใหญ่ ผู้อำนวยการ คณบดี อธิการ ฯลฯ) ฝ่ายวิชาการ (ครู อาจารย์ นักวิชาการต่าง ๆ เป็นต้น) นักเรียน นิสิต หรือนักศึกษาแล้วแต่กรณี นอกจากนั้นอาคารสถานที่ตลอดจนอุปกรณ์การเรียนการสอนและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ประกอบกันเข้ามาเป็นโรงเรียนหรือสถานศึกษาแห่งนั้น ก็ถือว่าเป็นส่วนย่อยของระบบได้เช่นกัน เท่านั้นยังไม่พอ เรายังจะต้องพิจารณาถึงระบบย่อยประเภทที่เป็นนามธรรมอีก ซึ่งก็ได้แก่กฎหมาย ระเบียบ ธรรมเนียม ประเพณี แนวปฏิบัติต่าง ๆ ที่ผูกพัน ครู นักเรียน และฝ่ายบริหารเข้าไว้ด้วยกัน

การทำการวิจัยแบบการศึกษาชุมชนนี้ เราต้องระลึกไว้เสมอว่า จะต้องทำการศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียดถึงการทำหน้าที่ (Functions) ของระบบย่อยต่าง ๆ ทั้งในแง่ของเจ้าหน้าที่เฉพาะตัวกับเจ้าหน้าที่ซึ่งประสานกับระบบย่อยอื่น เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของระบบใหญ่โดยรวม นอกจากนั้นเราจะต้องศึกษาวิเคราะห์ถึงสภาพแวดล้อมที่อาจมีอิทธิพลต่อความเจริญหรือความเสื่อมของระบบที่เราจะศึกษาดูด้วย อีกนัยหนึ่งก็คือว่า การวิจัยแบบศึกษาชุมชนที่นำมาใช้กับการศึกษานั้น เราจะมองว่าการศึกษาไม่ว่าจะเป็นระดับใดก็ตาม มิได้เป็นตัวแปรอิสระที่จะเปลี่ยนแปลงได้โดยเสรีหรือนำหนักอื่นในทางตรงกันข้าม เรากลับมองว่า พฤติกรรมการศึกษาของสถานศึกษาแต่ละแห่งเป็นตัวแปรตาม (Dependent variable) ซึ่งจะเป็นไปในทางทิศทางใดนั้น มีตัวแปรหรือปัจจัยอื่น ๆ ทั้งในด้านวัตถุและนามธรรมชักนำอยู่มาก ๆ

การที่นักเรียนส่วนใหญ่ของโรงเรียนแห่งหนึ่งมีผลการเรียนไม่สู้ดี เมื่อเปรียบเทียบกับนักเรียนในระดับเดียวกันของโรงเรียนอีกแห่งหนึ่ง คงไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะสืบเนื่องมาจากพฤติกรรมการสอนของครูแต่อย่างเดียว น่าจะมีปัจจัยอื่น ๆ เช่น สภาพครอบครัวของเด็ก สุขภาพของเด็กเอง และปัจจัยเกื้อกูลหรือบั่นทอนสุขภาพจิตของเด็กในด้านอื่น ๆ ด้วย ฉะนั้น การวิเคราะห์วิจัยแต่เฉพาะ

พฤติกรรมการเรียนการสอน โดยไม่พิจารณาถึงสภาพสังคมและระบบย่อยอื่น ๆ ประกอบด้วยก็ยังไม่สามารถพัฒนากระบวนการศึกษาของชาติให้ก้าวหน้าไปได้เท่าที่ควร แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าการศึกษาเรื่องไม่มีประโยชน์เสียเลย เพียงแต่ต้องการเสนอว่า ตอนที่จะทำการวิจัยเฉพาะเรื่องเราควรทราบภูมิหลังของปัญหาอย่างดีเสียก่อน และวิธีหนึ่งที่จะทราบรายละเอียดในเรื่องนี้ได้ดียิ่งก็คือ ทำการวิจัยแบบการศึกษาชุมชนดังกล่าวแล้ว

สำหรับวิธีการวิจัยแบบศึกษาชุมชนนั้น ตามปกติเราก็ใช้การสังเกตการณ์ (observation) กับการสัมภาษณ์ (Interview) เป็นส่วนสำคัญ ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้เขียนได้เคยเขียนไว้แล้ว จึงจะไม่นำมาเขียนซ้ำไว้ ณ ที่นี้อีก

นอกจากการวิจัยแบบการศึกษาชุมชนอันเป็นวิธีการวิจัยทางมานุษยวิทยาที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายแล้ว ผู้เขียนยังเห็นว่าการวิจัยอีกแบบหนึ่งซึ่งเพิ่งได้มีการพัฒนาขึ้นมาเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็น่าจะนำมาใช้วิจัยกระบวนการศึกษาของชาติได้เช่นกัน การวิจัยแบบนี้เรียกสั้น ๆ ว่า EFR.6 (Ethnographic Futures Research) ซึ่งริเริ่มคิดขึ้นมาโดยนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ผู้ซึ่งรู้จักสังคมไทยดีมาคนหนึ่ง (Robert B. Textor) หลักการง่าย ๆ ของวิธีการวิจัยแบบนี้ก็คือว่าผู้วิจัยพยายามที่จะเสนอให้บุคคล (ผู้เป็นตัวอย่าง) คิดเกี่ยวกับอนาคตของสังคมในระยะเวลาที่พอจะมองเห็นได้ (เช่น 10-20 ปีข้างหน้า) โดยผู้วิจัยทำการสัมภาษณ์ตัวอย่างแต่ละคนด้วยความปรารถนาอย่างสูงที่สุด เพื่อให้ตัวอย่างสร้างภาพของสังคมอนาคตตามความคิดของเขา ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ภาพ คือ ภาพที่เขาคิดว่าเป็นอนาคตที่ดีที่สุด แจ่มใสที่สุดเท่าที่เขาคิดว่าน่าจะเป็นไปได้กับภาพที่เขาคิดว่าน่าจะเป็นที่เลวที่สุดหรือเลวที่สุด แล้วต่อไปก็เป็นหน้าที่ของผู้วิจัยที่จะหาภาพที่คิดว่าน่าจะเป็นจริงมากที่สุดออกมา

การวิจัยแบบ EFR. สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการศึกษาในระดับต่าง ๆ ได้โดยอาจเลือกตัวอย่างจากครูและผู้บริหาร ตลอดจนนิสิต นักศึกษา มาให้ทรงสนะดังกล่าวดู เราก็อาจได้ภาพพจน์ในอนาคตของสถานศึกษาแต่ละแห่งที่ใกล้เคียงต่อความเป็นจริงขึ้นมาได้ ผลต่อเนื่องของการวิจัยแบบนี้ อาจมีอยู่ไม่น้อยเลย คือ ถ้าตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่าอนาคตคงเลวลงกว่าเดิมก็อาจหาทางปรับปรุงแก้ไขได้ทันทั่ว ๆ ใด อย่างไรก็ดี วิธีการวิจัยแบบนี้ก็ยังจัดว่าอยู่ในขั้นทดลอง เพื่อหาความสมบูรณ์ทางวิชาการให้มากขึ้น ถ้าเราจะลองนำมาใช้ดูก็คิดว่าคงไม่มีผลเสียหายแต่อย่างใด นอกจากผลดีที่ว่าเป็นการกระตุ้นให้ผู้มีส่วนร่วมอนาคตได้ลองใช้ความคิดออกมาดัง ๆ ซึ่งการทำเช่นนี้ก็อาจผูกมัดให้มีการปฏิบัติต่อเนื่องไปด้วยก็ได้

เอกสารอ้างอิง

1. ผู้ที่สนใจรายละเอียดเกี่ยวกับการวิจัยทางมานุษยวิทยาเพิ่มเติม โปรดศึกษาได้จาก
Pertti J. Peltto. **Anthropological Research : The Structure of Inquiry**, New York;
Harper & Row, 1970.
2. รายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาชุมชนและวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โปรดอ่านเพิ่มเติมได้
จาก สนิท สมักรการ, “การวิจัยเชิงคุณภาพ” ใน **แนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ** กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2522.
3. ท่านที่สนใจศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับระบบเพิ่มเติม โปรดอ่าน สนิท สมักรการ. **วิธี
การศึกษาสังคมมนุษย์กับตัวแบบสำหรับศึกษาสังคมไทย** กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช,
2518.
4. ตัวอย่างของการใช้วิธีการวิจัยแบบศึกษาชุมชนในชุมชนเมือง โปรดศึกษาได้จาก R.P.
Dore, **City life in Japan : A Study of Tokyo Word**, Berkeley & Los Angeles :
University of California Press. 1967 และ อकिन รพีพัฒน์ “ชีวิตและจุดจบของสลัมใน
กรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง” ใน **รวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ.
2520-2521**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2521.
5. อ้างแล้ว ตามหมายเหตุ ข้อ 2
6. ผู้ที่สนใจในรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดและวิธีการวิจัยแบบ EFR เพิ่มเติม โปรดศึกษา
ได้จาก Robert B. Textor. **A Handbook on Ethnographic Futures** 2nd Edition.
Version C. Stanford University, Stanford CA. 94305, 1980.